

ANNA POMIERNY-WĄSIŃSKA
Instytut Historii PAN, Warszawa

POCZĄTKI KOMUN(Y) W MIASTACH ŚREDNIOWIECZNYCH WŁOCH W ŚWIETLE ROZWAŻAŃ CHRISA WICKHAMA*

Abstrakt: Chris Wickham podjął dyskusję na temat jednego z najważniejszych zagadnień włoskiej mediewistyki — powstania komun w miastach Półwyspu Apenińskiego. Artykuł prezentuje tezy autora, charakteryzuje jego instrumentarium oraz umiejscawia jego studium na tle innych prac podejmujących tę problematykę na przestrzeni ostatnich kilku dekad.

Abstract: Chris Wickham has undertaken a discussion about one of the most important problems of Italian medieval studies: the emergence of communes in Italian cities. The article presents Wickham's theses, characterizes his instrumentarium, and places his study against the background of other works on the same subject published in last decades.

Słowa kluczowe: komuna włoska, późnośredniowieczne miasto, mediewistyka, Włochy.

Keywords: Italian commune, late medieval city, medieval studies, Italy.

W 2015 r. ukazała się najnowsza praca Chrisa Wickhama, poświęcona narodzinom komun miejskich w środkowo-północnych Włoszech na przełomie XI i XII w. Książka powstała w oparciu o cykl wykładów wygłoszonych na Uniwersytecie w Princeton (mowa o prestiżowych „Lawrence Stone Lectures”, o których wygłoszenie został poproszony oksfordzki profesor w 2013 r.). Tę formułę wyводу, opartą na przejrzystym języku i błyskotliwej syntezie, czytelnik z łatwością może odnaleźć w krótkiej i dobrze uporządkowanej pracy¹. Niewielka objętość książki oraz jej syntetyczny charakter nie powinny jednak czytelnika zmylić.

* Chris Wickham, *Sleepwalking into a New World. The Emergence of Italian City Communes in the Twelfth Century*, Princeton University Press, Princeton 2015, ss. 320.

¹ Tekst główny pracy liczy sobie zaledwie 200 stron, jednak przypisy końcowe (ss. 50) należy traktować jako integralną część wykładu, w której Autor wprowadza nowe wątki i przykłady uzupełniające, dotyczące np. innych ośrodków miejskich.

W historiografii poświęconej miastom średniowiecza praca ta jest głosem istotnym — w części oryginalnym, w części podsumowującym to, co wydarzyło się w badaniach nad komuną od wydania monumentalnych prac dwóch historyków, także spoza Włoch, Hageny Kellera (*Adelsherrschaft und städtische Gesellschaft in Oberitalien, 9.-12. Jahrhundert*, Tübingen 1979²) i Philipa Jonesa (*The Italian City-State. From Commune to Signoria*, New York 1997). Prace te silnie osłabiły pogląd ukuty przez historyków włoskich jeszcze w XIX w. o fenomenie systemów politycznych miast włoskich, miejskiej wolności, republikanizmie, roli mieszczaństwa i komunalizmu włoskiego³. Jednocześnie (w przypadku Kellera) przerysowały rolę elementów lenno-wasalnych w świecie komunalnym i pozostawiły wrażenie wszechwładzy arystokracji seniorów i wasalów biskupich, zdolnych do utrzymania władzy w pierwszym stuleciu komuny miejskiej, a nawet i później. Część środowiska włoskich historyków początkowo zareagowała pozytywnie na tezy Kellera⁴ i zaczęła stosować „paradygmat mediolański”, już jednak w latach osiemdziesiątych zaczęły powstawać prace rewidujące tezy niemieckiego badacza. Książka Wickhama wpisuje się przede wszystkim w tradycję studiów prowadzonych przez autorów krytykujących tezy Kellera i pogłębiających jego analizę społeczną, takich jak: Renato Bordone (*La società urbana nell'Italia comunale, secoli XI-XIV*, Torino 1984), François Menant (*Campagnes lombardes du Moyen Âge*, Roma 1993) oraz Jean-Claude Maire Vigueur (*Cavaliers et citoyens. Guerre, conflits et société dans l'Italie communale, XIIe-XIIIe siècles*, Paris 2003)⁵. Z tym ostatnim Wick-

² Znamienne, że po włosku książka ukazała się dopiero 20 lat po wydaniu niemieckim, H. Keller, *Signori e vassalli nell'Italia delle città (secoli IX-XII)*, Torino 1995. W literaturze polskojęzycznej o komunach włoskich pisała Halina Manikowska, *Średniowieczne miasta-państwa na Półwyspie Apenińskim*, w: *Rozkwit średniowiecznej Europy*, red. H. Samsnowicz, Warszawa 2001, s. 250-377.

³ W mediewistyce włoskiej postawa ta została określona uprzedzeniem filokomunalistycznym („il pregiudizio filocomunalistico”), zob. G.M. Varanini, *Francesco Petrarca e i da Carrara, signori di Padova*, w: *Petrarca politico. Atti del convegno (Roma — Arezzo, 19-20 marzo 2004)*, Roma 2006, s. 84; por. A. Zorzi, *Lo spazio politico delle città comunali e signorili italiane. Una prima approssimazione*, w: *Spazio e mobilità nella „societas christiana” spazio, identità, alterità (secoli X-XIII)*. Atti del Convegno Internazionale Brescia, 17-19 settembre 2015, red. G. Andenna, N. D'Acunto, E. Filippini, Milano 2017, s. 165-185.

⁴ O stosowaniu „paradygmatu mediolańskiego” przez historyków włoskich, zob. F. Franceschi, I. Tadei, *Le città italiane nel Medioevo, XII-XIV secolo*, Bologna 2012, s. 123; tamże na s. 313-316 zestawienie podstawowej i najnowszej literatury poświęconej komunom włoskim.

⁵ Praca J.-C. Maire Vigueura została przetłumaczona na język polski, jednak przekład ten pozostawia wiele do życzenia i w związku z tym warto tę książkę czytać w języku francuskim lub włoskim (*Rycerze i mieszczaństwo. Wojna, konflikty i społeczeństwo w średniowiecznych Włoszech*, Warszawa 2008). W jęz. polskim ukazał się także ważny artykuł Andrei Castagnetti, omawiający badania nad feudalami miejskimi, ich kontaktami ze światem wiejskim oraz rolę w procesie kształtowania komuny, zob. *Feudalismo a społeczeństwo komuny miejskiej*, RDSG 59, 1991, s. 67-106. Ze względu na dobór analizowanych ośrodków Wickham korzysta z prac Castagnetti w niewielkim stop-

hama łączy szczególnie wiele (choć nie gdy idzie o metodę prowadzenia badań). Podobnie jak Maire Vigueur, podkreśla on, że w procesie powstawania komuny brało udział znacznie szersze *stratum* społeczne niżli chciał tego Keller, a klientela biskupów miejskich nie była jedyną grupą kształtującą nową rzeczywistość polityczną. Wychodząc od tych tez, Wickham idzie jednak dalej i stara się wykazać, że grupa odpowiedzialna za kształtowanie nowego porządku była znacznie mniej homogeniczna niż dotychczas uznawano i przede wszystkim odmienna w różnych miastach.

Należy podkreślić również, że książka ta jest także odzwierciedleniem nurtu, który od kilkunastu lat lansowany jest przez część historyków włoskich i zakłada dekonstrukcję mitu cywilizacji komunalnej. Badacze ci zresztą czerpią inspirację z książki opublikowanej w tym samym czasie co praca Kellera — monumentalnego dzieła o włoskim średniowieczu pióra włoskiego historyka, Giovanniego Tabacco (*Egemonie sociali e strutture del potere nel Medioevo italiano*, Milano 1979), w którym ukazało się także, w charakterze dodatku, jego studium na temat rozwoju systemu komunalnego⁶. To ostatnie stanowi ważne odniesienie także dla autora omawianej tu pracy — ze względu na to socjopolityczne narzędzie analizy Tabacco. Książkę Wickhama można potraktować więc jako ważne wydarzenie, które w środowisku włoskim wymusza dyskusję między trzema środowiskami: zwolennikami mitu komunalnego, tez Kellera i jego krytyków⁷. Bez wątplenia ma szansę stać się w najbliższych latach jednym z najbardziej przystępnych (i najczęściej cytowanych) studiów o tej tematyce. Co równie w tym przypadku istotne, prezentuje ciekawe wykorzystanie, silnie zakorzenionej w historii społecznej, metody porównawczej (zastrzec jednak należy, że w tym wypadku tylko w odniesieniu do miast włoskich, bez odwołań do innych ośrodków europejskich) i może posłużyć jako dobry przykład stosowania jej narzędzi analitycznych w pracy ze studentami. Powinna zwrócić zatem uwagę nie tylko badaczy zainteresowanych problematyką miast średniowiecza, ale również szerzej — historyków społecznych, badaczy historiografii i nauczających tych dziedzin dydaktyków uniwersyteckich.

Wśród prac Chrisa Wickhama *Sleepwalking into a New World* jest pozycją szczególną — publikacja w pewnym stopniu podsumowuje badania prowadzone przez historyka w ostatnich dziesięcioleciach, poświęcone miastom Toskanii

niu dopiero w rozdziale piątym swojej pracy. Zob. m.in. A. Castagnetti, *Feudalità e società comunale*, w: *Medioevo Mezzogiorno Mediterraneo*, t. 1, red. G. Rossetti, G. Vitolo, Napoli 2000, s. 205–239; *Feudalità e società comunale II*, [http://www.rm.unina.it/rm_old/biblioteca/scaffale/c.htm#Andrea Castagnetti](http://www.rm.unina.it/rm_old/biblioteca/scaffale/c.htm#Andrea%20Castagnetti) (dostęp: 30 VIII 2017).

⁶ Zob. G. Tabacco, *La sintesi istituzionale di vescovo e città in Italia e il suo superamento nella res publica comunale*, w: *Egemonie sociali e strutture del potere nel medioevo italiano*, Milano 1979, s. 397–427, przekład angielski książki pojawił się 1989 r.: *The Struggle for Power in Medieval Italy. Structures of Political Rule*, Cambridge 1989.

⁷ Książka niemal natychmiast została przetłumaczona na język włoski (*Sonnambuli verso il nuovo mondo*, Roma 2017).

(najważniejszą z nich jest książka *Courts and Conflict in Twelfth-century Tuscany*, Oxford 2003) oraz Rzymowi (*Medieval Rome. Stability and Crisis of a City, 900-1150*, Oxford 2013) i powraca do stawianych w nich pytań. Wpisuje się także w jego wieloletnie rozważania na temat metod stosowanych w mediewistycznych badaniach społeczno-gospodarczych⁸. Ponadto, jej wydanie zbiegło się w czasie z przejściem oksfordzkiego historyka na emeryturę. Sam Autor mówi, że książka powstała w wyniku swego rodzaju irytacji historiograficznej⁹, związanej z brakiem prac wykorzystujących metodę porównawczą oraz funkcjonowaniem w literaturze przedmiotu utartych przekonań dotyczących kształtowania się ustroju komun miejskich. Zalicza do nich: upraszczające często wiązanie bezpośrednich narodzin komuny z pojawieniem się magistratury konsularnej; rozumienie komuny miejskiej poprzez kategorię kompromisu społecznego; przesadne używanie przykładu powstawania komuny mediolańskiej jako rozwiązania modelowego i często błędną analizę społeczną elity władzy w miastach XI i XII w. W wyniku tej irytacji powstała książka pomyślana w pewnym stopniu jako prowokacyjna, która onieśmiela klarownością wyводу, niewielką objętością tekstu (co niezwykle w przypadku tego Autora) i, przede wszystkim, głównym pytaniem, które brzmi: „co sądzili, że robią ci, którzy budowali nowy porządek miast włoskich” („What did they think they were doing?” s. 6, por. s. 19). Na te pytania Wickham odpowiada: w obliczu jedenastowiecznego kryzysu tradycyjnych hierarchii i instytucji Królestwa Włoskiego, „they were sleepwalking into a New World” (s. 19–20). Na ostatnich stronach książki ilustruje ów somnambulizm elit politycznych przełomu XI i XII w. przykładem mafii, która, w sytuacji osłabienia politycznego i administracyjnego państwa („vacuum of power”), byłaby zmuszona utworzyć nowe struktury działania politycznego — jest to porównanie prowokacyjne, silnie krytykowane przez włoskich czytelników ze względu na niepoprawność polityczną, choć Wickham oczywiście pisze w *modus irrealis*. Podobnie rażące, choć znacznie bardziej zasadne, jest wykorzystanie wypracowanego przez Iana Kershawa konceptu odnoszącego się do postaw elit urzędniczych III Rzeszy¹⁰. Ma ono miejsce w części pracy poświęconej charakterystyce działań jurystów mediolańskich, którzy kreowali nowy porządek, ale nie byli tego świadomi (Wickham czyni to na przykładzie analizy tekstów

⁸ Zob. przede wszystkim C. Wickham, *Memories of Underdevelopment. What Has Marxism Done for Medieval History, and What Can It Still Do?*, w: *Marxist History-Writing for Twenty-First Century*, red. idem, New York–London 2007, s. 32–48 oraz idem, *Framing the Early Middle Ages*, New York 2005. Książka wywołała szeroką dyskusję ze względu na zaprezentowany sposób zastosowania teorii zasad i relacji produkcji w badaniu społeczeństw wczesnośredniowiecznej Europy, zob. cały numer periodyku „Historical Materialism” 19, 2011, 1.

⁹ Na podstawie wypowiedzi Autora podczas dyskusji o książce przeprowadzonej podczas seminarium na Uniwersytecie w Sienie 13 kwietnia 2017 r.

¹⁰ C. Wickham, *Sleepwalking*, s. 61; o koncepcie zob. I. Kershaw, „Working Towards the Führer”. *Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship*, „Contemporary European History” 2, 1993, 2, s. 103–118.

prawnika Oberta dell'Orto) — ich nieświadomy „somnambulizm” prowadzący do nowego systemu jest porównany do tego, który miał miejsce w międzywojennych Niemczech. Oba te nawiązania książka zawdzięcza jednak swej pierwotnej, luźnej formie wygłoszonych wykładów, które mają prawo posiłkować się podobnymi obrazami.

W tezie dotyczącej nieświadomości w kroczeniu ku nowemu, kluczowe są cezury obrane przez Autora. Podtytuł książki mówi o wieku XII, jest jednak w pewnym stopniu mylący. Główna analiza dotyczy przede wszystkim stulecia (około) 1050–1150, a zasadniczym wyjątkiem od tej reguły jest przykład Rzymu, który w epokę komunalną wchodzi później niż Piza i Mediolan, za to jako jedyny, wedle tezy Autora, świadomie dokonuje wprowadzenia porządku komunalnego (bez tytułowego somnambulizmu). Nad takim wyborem chronologicznym warto się na chwilę zatrzymać. Wickham postawił bowiem na zbadanie okresu stosunkowo krótkiego, źródłowo znacznie gorzej udokumentowanego, niebadanego zwykle w perspektywie porównawczej (studia najczęściej poświęcone są poszczególnym ośrodkom i dotyczą także kolejnych stuleci, co zmienia podejście badawcze w odniesieniu do okresu najwcześniejszego). Punktem wyjścia jest okres wzmocnionej siły politycznej biskupów i ich władza w miastach, związana z jedenastowiecznym kryzysem Królestwa Włoskiego i jego instytucji. Na przestrzeni tych stu lat w najważniejszych miastach włoskich, uznawanych w historiografii za komuny, rodzi się pierwsza kadencyjna magistratura, konsulowie, których pojawienie się w większości opracowań traktowane jest jako data narodzin systemu komunalnego¹¹. Z tym często bezrefleksyjnym wnioskiem, zrównującym dwa wydarzenia, Wickham zresztą dyskutuje, choć nie odrzuca kryterium „konsularnego”. Skupia się przede wszystkim na analizie tego, co w danej rzeczywistości politycznej znaczyło słowo „konsul”, w jakim kontekście zostało użyte i co wiąże się z jego pojawieniem. Za właściwą datę narodzin komuny określa dopiero moment pojawienia się dokumentacji, która dowodzi regularnego działania trybunałów konsularnych (s. 17), podkreślając tym samym znaczenie stabilizacji autonomicznej władzy sądowniczej jako kryterium ukształtowania systemu komuny miejskiej.

Omawiając cezury przyjęte przez Wickhama, trzeba także podkreślić, że wybrany okres jest pozbawiony ważnego czynnika transmisji rozwiązań prawnych między ośrodkami, charakterystycznego dla okresu późniejszego, który był silnym elementem dynamizującym sytuację — podróżujących między miastami, a często także regionami, kadencyjnych urzędników tzw. cudzoziemskich (wł. *forestieri*, np. podestów). Podobne ograniczenie chronologiczne pozwala

¹¹ Przyjęta chronologia początków system komunalnego w miastach wedle kryterium pojawienia się konsulów: Piza (1081–1085), Asti (1095), Mediolan (1097), Arezzo (1098), Genua (1099), Lukka (1115), Bergamo (1117), Bolonia (1123), Siena (1125); przed połową XII w. konsulowie poświadczeni są także w Ankonie, Mantui, Piacenzy, Modenie, Weronie, Parmie, Perugii i Florencji (zob. m.in. D. Waley, *The Italian City Republics*, London–New York 1988; F. Franceschi, I. Tadei, op. cit.).

Wickhamowi na zastosowanie kryterium podziału regionalnego, które sprawdza się w tak dużym stopniu jedynie dla tej epoki (por. s. 161–162). Co ważne dla postawionego pytania o świadomość działań elit politycznych kształtujących nowy porządek, w źródłach z tego okresu nie odnajdujemy jeszcze afirmacji komuny oraz właściwej dla późniejszego okresu retoryki komunalnej silnie skorelowanej z teorią dobra wspólnego¹². Jest to wreszcie okres, który wieńczy początek polityki włoskiej Fryderyka Barbarossy i konflikty z nim, mające na rozwój tożsamości miejskiej wpływ nieporównywalny z innymi wydarzeniami XII w.

Mówiąc o przyjętych ramach czasowych oraz o wydarzeniach je wyznaczających, należy jednak podkreślić, że Wickham osłabia podręcznikowy sposób patrzenia na rozwój miast włoskich oraz silne kontrasty między ich porządkami politycznymi (system biskupi – system komunalny – system jednowładczy lub rodowy), podkreślając, że nie we wszystkich ośrodkach dochodziło do tego samego procesu przemian politycznych i instytucjonalnych (by nie mówić ustrojowych), elementy zaś wielu różnych struktur politycznych występowały równocześnie i nie wykluczały się. I choć dla niektórych badaczy wniosek ten może wydawać się banalny, jego powtarzanie wciąż jest potrzebne, szczególnie wobec teleologicznej wykładni przyjętej w syntezach uniwersyteckich czy też opracowaniach, które system komunalny pojmują jako jeden z etapów w procesie kształtowania się nowożytnej myśli politycznej i republikanizmu. Chodzi tu m.in. o książkę w Polsce często przywoływaną w bibliografiach dydaktycznych: *The Foundations of Modern Political Thought* (Cambridge 1978) Quentina Skinnera, która niekiedy stanowi jedyną lekturę proponowaną studentom, omawiającą rozwój komunalnej myśli politycznej w średniowiecznych Włoszech i znajduje się w bibliografiach kursów uniwersyteckich, dotyczących m.in. historii polskiego oraz europejskiego republikanizmu.

Książka Wickhama jest przemyślaną całością o konsekwentnej strukturze. Na studium składa się pięć rozdziałów o podobnej długości. Pierwszy z nich stanowi teoretyczny wstęp określający ramy chronologiczne i reguły zastosowanej metody, kolejne trzy to studia przypadków – Mediolan, Piza, Rzym. O wyborze dwóch pierwszych decyduje stan zachowania źródeł, znaczenie miast w regionie oraz istotne miejsce w historiografii, z kolei na wybór trzeciego – jego wyjątkowość. Studium poświęconym tym miastom towarzyszą zawsze uwagi o cechach szczególnych danych rzeczywistości politycznych, wynikających z przeszłości ośrodków, oraz wprowadzający opis położenia miasta i znaczenia ekonomicznego w regionie. Na zasadnicze części rozdziałów składają się analiza znaczenia i wykorzystania terminu *consul/consules* oraz studium społeczne, oparte na próbie podziału w przypadku każdego z miast środowiska elity politycznej na trzy różne grupy. Przed 40 laty Keller zaproponował (zresztą za *Gesta Frederici Ottona*

¹² Wykorzystaniem i rozumieniem pojęcia „komuna” zajmował się O. Banti, „*Civitas*” e „*Commune*” *nelle fonti italiane dei secoli XI e XII*, w: *Forme di potere e struttura sociale in Italia nel Medioevo*, red. G. Rossetti, Bologna 1977, s. 217–232.

z Fryzycji) podział na trzy stany: 1) *capitanei* (członkowie arystokracji, wielcy posiadacze ziemscy, klientela biskupia); 2) *milites* i *vavassores* (wasalowie kapitanów, posiadacze mniejszych majątków ziemskich w *contado*) oraz 3) *cives/populus* (pozostali członkowie elity politycznej, m.in. notariusze, uczeni w prawie, kupcy). Wickham w swym podziale opiera się na silniej wyeksponowanym kryterium ekonomicznym oraz wnikliwej analizie rodowej, nie definiuje jednak modelowo afiliacji politycznych każdej z grup i wykazuje, że różnice między niektórymi rodami, o różnym pochodzeniu i miejscu w hierarchii, nie musiały być tak duże, jak chciałaby tego lektura oparta na stosowanym przez Kellera „kluczu feudalnym”. Jego stratyfikacja jest ściśle związana z warunkami panującymi w poszczególnych miastach — przyjęty podział działa zatem w różnym stopniu w kolejnych badanych ośrodkach. Najwyższa grupa społeczna to posiadacze największych majątków w mieście i poza nim (w tym zamków), druga grupa, wciąż to posiadacze znacznie mniejszych nieruchomości, trzecia, podobnie jak u Kellera, jest najbardziej heterogeniczna (od drobnych posiadaczy ziemskich, przed kupców, rzemieślników, po prawników). Dwie pierwsze grupy Wickham zalicza do „arystokracji militarnej”, podczas gdy wobec trzeciej używa nazwy *medium élite*. To, co wyróżnia ten podział, to jego czysto pragmatyczny charakter — jego zastosowanie ma pozwolić przede wszystkim na porównanie interakcji między tymi grupami w różnych ośrodkach oraz ich aktywności politycznej (s. 156–160). Ważna jest również metoda wykładu zastosowana przez autora: Wickham wybiera przykłady rodzin, ich zależności i działań, które są według przeprowadzonych przez niego badań najbardziej reprezentatywne dla danej społeczności, i szczegółowo je omawia. Dzięki omówieniu wyselekcjonowanych przypadków czytelnik z większą łatwością może następnie zrozumieć oparte o te analizy poszczególnych przypadków porównania z kolejnymi omawianymi ośrodkami. Choć Wickham za każdym razem stara się przedstawiać kryteria wyboru swoich przykładów, syntetyczny i niekiedy lakoniczny charakter wywodu nie pozwala na obszernie ich omówienie, czytelnikowi może zatem zabraknąć wiedzy o nich przy próbie wykorzystania książki do dalszych badań.

Kolejność omawianych miast w książce nie jest przypadkowa. Jako pierwszy analizowany jest Mediolan, który w literaturze wciąż uznawany jest za modelowy przykład komuny arystokratycznej¹³. Na podstawie analizy list członków *placita* biskupich oraz zachowanej dokumentacji konsularnej Autorowi udaje się pokazać, że duża część z elity arystokratycznej długo funkcjonowała równolegle w dwóch światach, nie mając oczywiście świadomości tego, że system konsularny przyniesie tak radykalne zmiany systemu politycznego. Najciekawszym wnioskiem jest jednak uchwycenie, dotychczas niezauważonej, zmiany, która miała miejsce w drugiej połowie lat trzydziestych XII stulecia. Arystokrację, stanowiącą dotychczas ogromną większość, zastąpili na listach niearystokraci,

¹³ W literaturze dostępnej w języku polskim, zob. J.-C. Maire Vigueur, *Rycerze i mieszczenie*, s. 220–228.

przede wszystkim *iudices* lub *missi*¹⁴, eksperci w dziedzinie prawa z tytułem cesarskim, którzy byli co prawda aktywni politycznie we wcześniejszych dekadach, jednak wówczas proporcje dwóch grup były zupełnie inne (s. 38 n). Dla autora jest to kluczowy argument w określeniu czasu, w którym „komuna stała się instytucją”. Na podstawie tego wniosku argumentuje swoją krytykę dotychczasowego poglądu o komunie mediolańskiej: w świetle tych rozważań nie jest ona przykładem modelu arystokratycznego, jak zwykle się uważać, lecz wręcz przeciwnie, była znacznie mniej tradycyjna i co za tym idzie bardziej „radikalna”, gdy idzie o skład elity władzy, niż przyjęło się myśleć. Co istotne, do wniosków tych Wickham dochodzi, używając podobnej co Keller metody: wpieryw rekonstruując stratyfikację społeczną i następnie badając aktywność polityczną poszczególnych grup. Analizując teksty prawne i kronikarskie, podkreśla również, że ci, którzy należeli do nowego, niearystokratycznego środowiska politycznego, również nie mieli świadomości tego, że kształtują nowy świat i niosą istotną zmianę (możemy ją tu nazwać „nieświadomą zmianą struktury”).

Piza, którą uznaje się za pierwsze miasto z rozwiniętym systemem komunalnym, pojawia się w opracowaniu dopiero jako druga. Jest ośrodkiem znacznie lepiej zbadanym i właśnie dlatego poprzedza ją studium Mediolanu, które Autor wykorzystuje, by rozprawić się z anachronizmem badania za pomocą kategorii „modelu”. Czytelnik obeznany z pracami Wickhama znajdzie w tym rozdziale wiele z jego dawnej pracy poświęconej dwunastowiecznym trybunałom sądowym w Toskanii. Mowa przede wszystkim o zaskakująco wczesnej recepcji prawa rzymskiego oraz wykształceniu się nawiązującej do Rzymu ideologii miejskiej¹⁵. Z tym wiąże się także rozumienie słowa konsul, którego chronologię zmian znaczeniowych Autor śledzi na przykładzie zachowanych źródeł z XI stulecia oraz późniejszej dokumentacji działalności konsularnej z pierwszych dekad XII w. Wickham argumentuje również, że komuna pizańska narodziła się w ostatniej dekadzie XI stulecia, choć niepodważalne jej świadectwa pochodzą dopiero z 1109 r., podkreślając tym samym proces tworzenia się instytucji oraz zdobywania kompetencji przez konsuli miejskich. Dokonuje także rekonstrukcji systemu politycznego w mieście w tym okresie, uwydatniając decydującą rolę zgromadzenia obywateli (tutaj *colloquium*, w innych ośrodkach przeważnie *concio*), które było w Pizie odpowiedzią na zaburzenie tradycyjnych instytucji i nieobecność władzy wyższej oraz swoistym mechanizmem obronnym w obliczu kryzysu politycznego w północnych Włoszech.

Trzecie wreszcie studium poświęcone jest przypadkowi szczególnemu z dwóch powodów: Rzym, w tej epoce wciąż największy włoski ośrodek miejski, położony był w innej rzeczywistości politycznej i regionalnej; jednocześnie jako jedyny z badanych miast dokonał zmiany „świadomie” decyzją stanu

¹⁴ Wickham nie odnosi się do jedenastowiecznej wieloznaczności terminu *iudex*, używa tego terminu już przede wszystkim w znaczeniu dwunastowiecznym – jako eksperta w dziedzinie prawa.

¹⁵ C. Wickham, *Courts and Conflict in Twelfth-Century Tuscany*, Oxford 2003.

określonego przez Wickhama terminem *medium élite* — grupy nienależącej do arystokracji, znacznie liczniejszej niż w Mediolanie i Pizie, której podstawą dobrobytu była dzierzawa niewielkich nieruchomości w mieście i na jego przedmieściach (winnice i sady), a aktywność polityczna była silnie związana z miejscem pochodzenia i zamieszkania w mieście (w przeciwieństwie do wyższych grup i klienteli papieskiej). Tylko w Rzymie wprowadzeniu komuny towarzyszyła przemoc. Największą zaletą tego ostatniego studium, poza prozopograficznym badaniem aktywności politycznej poszczególnych rodzin i wnikliwym studium wydarzeń politycznych, jest włączenie dwunastowiecznego Rzymu do badań porównawczych nad komunami — w historiografii ten przypadek jest bardzo rzadko porównywany z miastami północnych Włoch¹⁶.

W ostatnim rozdziale przedstawiono wyniki badania na szerszym tle kilkunastu wybranych miast z różnych regionów północnowłoskich. Od poprzednich części pracy różni się on widocznie pod względem stopnia ogólności i analizy źródeł; w ogromnym stopniu zbudowany jest na pracach poświęconych poszczególnym ośrodkom, szczególnie wymienionym i scharakteryzowanym w bogatych przypisach do pracy. Dopiero w tym zamykającym rozdziale Wickham wspomina o najstarszych (współ z Pizą) komunach — Genui i Asti w południowym Piemontcie. Rozdział zorganizowany jest wedle regionów (Piemont, Lombardia i Emilia, Romania i Veneto, Toskania). Prócz Genui i Asti pojawiają się tutaj: Bergamo, Piacenza, Cremona, Bolonia, Ferrara, Rawenna, Werona, Padwa i Wenecja, Florencja i Arezzo.

Procedura badawcza, którą stosuje Wickham, oparta jest na posłużeniu się weberowskim typem idealnym (*Idealtypus*¹⁷). Wybór tej kategorii poznawczej jest przy analizie zjawiska kształtowania się komuny włoskiej przydatny i zarazem dla autora bardzo bezpieczny — jego konsekwencją jest uniknięcie upraszczających generalizacji oraz skupienie uwagi na cechach dystynktywnych badanych rzeczywistości miejskich. Wickham konstruuje pojęcie „komuny” tak, by uzyskać poziom ogólności niezbędny do zastosowania metody porównawczej i jednocześnie nie stracić z horyzontu odchyłeń, związanych z jednostkowością rzeczywistości politycznych i społecznych poszczególnych ośrodków. Świadomie używa terminu „komuna” nie jako normy czy definicji, która obejmuje i tłumaczy zjawisko historyczne w odniesieniu do wszystkich ośrodków, lecz jako swoistej konstrukcji badawczej, hipotezy czy nawet modelu utopijnego, którego zastosowanie ułatwia badanie historyczne. Jako wykorzystany tutaj

¹⁶ Lukę we współczesnych badaniach dotyczących historii miasta w pełnym średniowieczu i dziejów komuny rzymskiej wypełniają niedawno opublikowane prace Jean-Claude’a Maire Vigueura (*L'autre Rome. Une histoire des Romains à l'époque communale (XIIe-XIVe siècle)*, Paris 2010) oraz wymieniona już praca Wickhama, poświęcona czasom przedkomunalnym (*Medieval Rome. Stability and Crisis of a City, 900-1150*, Oxford 2013).

¹⁷ Wickham rozumie tę kategorię w następujący sposób: „a collection of related elements which may not all be present in every city but which, as a whole or in part can be used to characterize and compare the city communal phenomenon from place to place”, idem, *Sleepwalking*, s. 15.

środek metodologiczny przy porównywaniu zespołów zdarzeń lub zjawisk, typ idealny służy przede wszystkim wyizolowaniu elementów, które są przedmiotem rozważań. Składają się na nie predykaty określające komunę miejską jako strukturę jeszcze niesformalizowaną, lecz świadomą swojego istnienia, do której należą wszyscy bądź prawie wszyscy mężczyźni mieszkańcy miasta. W skład tych predykatów wchodzi także: obieralność urzędników kadencyjnych, wybieranych lub co najmniej zatwierdzanych przez (męską) zbiorowość obywateli; podstawowa rola przysięgi w konstytuowaniu wspólnoty; autonomia działań, w tym przede wszystkim prowadzenia wojen, systemu sprawiedliwości, systemu podatkowego i prawodawstwa¹⁸. Składniki te nie budzą zdziwienia: od początku badań nad komuną włoską uznawano, że należy przez nią rozumieć samorządną wspólnotę, opartą na *coniuratio*, która charakteryzuje się własnymi instytucjami i magistraturą. Zmiana zaproponowana przez Wickhama ma jednak ogromne konsekwencje dla perspektywy badawczej. Polega na stwierdzeniu, że w żadnym z miast w wybranym okresie wszystkie te cechy i czynniki nie narodziły się jednocześnie oraz nie działały w równym stopniu w różnych ośrodkach, nie można więc mówić o definiowaniu, lecz o poszukiwaniu cech dystynktywnych w odniesieniu do typu utopijnego. Autor wyraźnie podkreśla także, że, w jego mniemaniu, komuny w swej początkowej fazie były nieformalne i dopiero musiały stać się instytucjami (s. 18). I choć konsekwentnie używa weberowskiej metody, czytelnik może mieć niekiedy problem ze zrozumieniem, co się pod pojęciem komuny kryje (instytucja, wspólnota, sprzysiężenie?). Wickham posługuje się kilkakrotnie tym terminem, mówiąc np. o relacji między komuną a konsulami, którzy wszak są jednym z najważniejszych jej elementów, lub po prostu pisząc o komunie jako o podmiocie omawianych wydarzeń. Takie użycie może być więc mylące i niejasne. Bez wątpienia po części wynika z języka literatury przedmiotu, w której wymienne stosowanie słów komuna, miasto i *civitas* jest nagminne i niemal podświadome. Na to wszystko nakłada się również znaczenie, które słowo posiadało w okresie, opisywanym przez Wickhama, i częściej służyło określeniu tego, co jest wspólne lub było wspólnie uczynione.

Wybór weberowskiego typu idealnego można wiązać z pytaniem, które stawia w pierwszym rozdziale Wickham. Analiza oparta na typie idealnym zakłada bowiem, że na rzeczywistość składają się racjonalne działania ludzkie i to właśnie pytanie o ową racjonalność jest tutaj pretekstem do prowadzonych rozważań. W tak sformułowanym problemie pobrzmiewa także dyskusja o świadomym i nieświadomym kształtowaniu historii, narastająca między teoriami drugiej

¹⁸ „a conscious urban collectivity, which included either all (male) city-dwellers or a substantial part of them, usually held together by oaths; a regularly rotating set of magistracies, chosen or at least validated by that collectivity (not often in any «democratic» way, but at any rate not chosen by superior powers such as kings or bishops); and a de facto autonomy of action for the city and its magistrates, including in warfare and justice, and eventually taxation and legislation — the basic elements of early and central medieval government”, *ibidem*, s. 15, por. s. 180.

połowy wieku XX, wyrosłymi na gruncie marksizmu i strukturalizmu – paradygmatów niezwykle istotnych dla Wickhama¹⁹. Postawione w książce pytanie o świadomość (i celowość) działań elit uczestniczących w rządach i sądach, które kreują zmianę porządku, można zatem traktować także jako głos w dyskusji metodologicznej, pozbawionej ciężaru dyskursu teoretycznego. Z jednej strony zastosowanie weberowskiego typu idealnego, z drugiej zaś rozważania poświęcone nieświadomionej zmianie społeczno-ustrojowej, pozwalają sądzić, że Wickham w tej pracy dokonuje rewizji, które opierają się na krytyce założeń teoretyczno-filozoficznych metod najważniejszych w badaniach społecznych XX w. Zaryzykować można by nawet stwierdzenie, że *Sleepwalking into a New World* jest w pewnym stopniu książką postmarksistowską.

Równie ciekawe, gdy idzie o zastosowaną metodę, jest to, w jaki sposób Wickham operuje dwiema metodami zapożyczonymi ze świata antropologii i etnografii. Z jednej strony stawia bowiem pytanie: „co sądzili, że czynią?”, próbując tym samym przyjąć postawę rozumiejącą działania swych bohaterów w otaczających ich realiach kulturowych; z drugiej, analizując je za pomocą współczesnych kategorii, patrzy na te realia z dystansem, posługując się pojęciami analitycznymi spoza badanej kultury. Tym samym Autor korzysta z połączenia perspektywy emicznej i etycznej²⁰. W przypadku tej pierwszej przyjmuje punkt widzenia użytkownika badanej kultury – orientuje się w jego rozumieniu pojęć (konsul, zgromadzenie, komuna) i analizuje przekaz współcześnie tworzonych dokumentów i źródeł narracyjnych (choć niekiedy bardzo skąpych!). Dzięki temu poznawane podmioty (społeczeństwa i elity wybranych miast) mają szansę na większy indywidualizm w rekonstrukcji rzeczywistości, co wzmacnia jeden z najmocniej wybrzmiałych w książce poglądów – sprzeciw wobec typów modelowych. Jednocześnie stanowi również swoisty bufor bezpieczeństwa dla prowadzonej analizy – chroni przed nadmiernym generalizowaniem i uniwersalizacją w oparciu o jednostkowe wyniki. Tymczasem druga perspektywa, etyczna, posługuje się kategoryzacją wszystkich badanych fenomenów, właściwą dla historiografii i nauki; objawia się tutaj w wykorzystaniu narzędzi prozopograficznych i podziale społeczeństwa względem statusu społecznego i ekonomicznego, które pochodzą spoza badanej kultury. Dzięki temu w dużym

¹⁹ Zob. przede wszystkim: C. Wickham, *Memories of Underdevelopment*, passim; idem, *Framing the Early Middle Ages*, passim. O wykorzystaniu strukturalizmu przez Wickhama, zob. idem, *Courts and Conflict* (książka została wydana najpierw w języku włoskim, pt. *Legge, pratiche e conflitti. Tribunali e risoluzione delle dispute nella Toscana del XII secolo*, Roma 2000); o różnicach między strukturalizmem a marksizmem w kwestii świadomości kształtowania historii: B. Błesznowski, *Strukturalizm i historia*, „Praktyka Teoretyczna” 2016, 4 (22), s. 12; por. także J. Topolski, *Marksizm i historia*, Warszawa 1977, s. 262.

²⁰ Więcej o perspektywach *emic* i *etic*, pochodzących od pojęć wykorzystywanych w pierw w badaniach lingwistycznych (*phoemic* i *phonetic*), zob. B. Walczak, *Antropolog jako Inny. Od pierwszych badań terenowych do wyzwiań ponowoczesnej antropologii*, Warszawa 2009, s. 66–68. Dziękuję Recenzentowi artykułu za wskazanie tej perspektywy odczytania metod zastosowanych przez Wickhama.

stopniu umożliwiła zachowanie strategii komparatystycznej w prowadzonych badaniach.

Podobnie jak w przypadku typu idealnego, potraktowanego instrumentalnie, jako środek badawczy, który pozwala uchwycić indywidualność warunków społecznych danych ośrodków, zostaje zastosowana również analiza stratyfikacji społecznej. Trzeba przy tym jednak podkreślić, że Wickham porównaniom poddaje przede wszystkim struktury społeczne poszczególnych ośrodków i wydaje się, że kilka z predykatów typu idealnego komuny, który sformułował, można by wykorzystać szerzej. Niewiele tu miejsca poświęcono na przykład wyborom urzędników, tekstom ich przysięg oraz systemom podatkowym wczesnych komun i sposobom prowadzenia konfliktów zewnętrznych, choć przyznać należy, że ich nieobecność po części związana jest z brakiem zachowanych źródeł. Pytanie postawione na początku książki orientuje rozważania silnie w kierunku badań społecznych i Autor jest tu konsekwentny: dominantą książki jest prozopograficzna analiza elity władzy i jej zaplecza ekonomicznego.

Pomimo tak silnej pozycji metodologii w pracy, historykowi udało się stworzyć studium nieprzeciążone terminologią. Jedynymi wykorzystywanymi tu pojęciami są właściwie: komuna (o którym już powiedzieliśmy powyżej) i *stratum*, czyli odpowiednik stanu lub grupy społecznej definiowanej poprzez stan posiadania, sposób gromadzenia majątku i pochodzenie (miejskie, wiejskie). Nieobecność języka strukturalizmu i marksizmu oraz terminologii narosłej wokół wieloletniej tradycji badań komun włoskich (system/ustrój polityczny, przestrzeń polityczna, partia/stronnictwo, miasto-państwo, mieszczaństwo, *libertas* itp.) nie tylko ułatwia lekturę, ale przede wszystkim zrozumienie cech indywidualnych poszczególnych rzeczywistości miejskich. Używane w historiografii podziały oparte na zależnościach feudalnych (*capitanei* i *valvassores*) Wickham traktuje z dużą ostrożnością, natomiast *militii*, wokół której swoją teorię powstawania komun sformułował Maire Vigueur, nie opisuje (w przeciwieństwie do tego ostatniego) jako klasy społecznej. Bardzo mało też używa kategorii konfliktu i kompromisu, które są nadużywane w badaniach włoskich.

Dużą zaletą pracy jest także przeniesienie punktu ciężkości rozważań z dyskusji historiograficznej na studium przypadków²¹. Autor do ogromnej tradycji badań nad komunami miejskimi odwołuje się jedynie krótko w pierwszym rozdziale. W późniejszych partiach książki, gdy dyskutuje z przyjętymi poglądami lub sposobami analizy badanych zjawisk, odnosi się jedynie do pozycji, z których czerpie podstawę do rozważań. W ostatnim rozdziale, który oparty jest przede wszystkim na wiedzy płynącej z istniejących już badań, Autor nie skupia się na dyskusji z autorami — jego celem jest wykorzystanie wyników ich badań w celu porównania miast. Brak innych odniesień do obszernej literatury przedmiotu jest tutaj spowodowany przede wszystkim cezurami obranymi przez

²¹ O stanie badań na temat komuny miejskiej, zob. *La civiltà comunale italiana nella storiografia internazionale*, red. A. Zorzi, Firenze 2008; publikacja dostępna online: <http://www.oapen.org/search?identifier=343876> (dostęp: 30 VIII 2017).

autora — Wickham niemal nie odnosi się do funkcjonowania systemu komunalnego w okresie po wojnach z Fryderykiem Barbarossą; interesują go narodziny, albo wręcz okres „prenatalny” komuny, odrzuca zatem prace, które analizują sposób działania komuny w XIII stuleciu. Dzieje się tak po części dlatego, że Autor przekonany jest o błędnym rzutowaniu okresu późniejszego na ocenę tego, co działo się na przełomie XI i XII w. Dla włoskich historyków okresu późniejszego, którzy w nasilającej się ostatnio atmosferze dekonstrukcji mitu komunalnego stoją przed zadaniem rewizji pojęcia komuny miejskiej, ta cecha pracy jest więc szczególnie: badacz pozostawia bowiem swoich czytelników w momencie, w którym wiadomo, że komuna powstała i funkcjonuje, co jednak dzieje się z nią dalej? Jak jej obecność jako sformalizowanej i uświadomionej instytucji zmienia struktury społeczne? Jakie jest jej miejsce w przestrzeni politycznej miasta, którą komuna współtworzy, ale nie wypełnia w całości? Jak wreszcie w tej kolejnej epoce porównywać ze sobą przestrzenie polityczne różnych ośrodków? To są pytania, które od ponad stulecia stoją przed historykami miast włoskich i które Chris Wickham milcząco stawia jeszcze raz, prezentując przy okazji możliwe do wykorzystania instrumenty badawcze, nie formułując jednak gotowych do dalszego zastosowania modeli. Książkę należy więc czytać przede wszystkim jako drogowskaz ustawiony w kierunku badań porównawczych, które w pierwszej kolejności mają uaktualnić analizę komparatywną ośrodków na Półwyspie Apenińskim, w przyszłości zaś ułatwić konfrontację z badaniami dotyczącymi miast innych części Europy.

Streszczenie

W wydanej w 2015 r. książce *Sleepwalking into a New World. The Emergence of Italian City Communes in the Twelfth Century* Chris Wickham podjął dyskusję na temat jednego z najważniejszych zagadnień mediewistyki włoskiej — powstania komun w miastach włoskich. Jego praca zasługuje na omówienie nie tylko ze względu na tezę Autora (często rewizjonistyczne w odniesieniu do panujących przekonań), ale również przez wzgląd na wykorzystane przez niego metody badawcze. Dodatkowo, wiele wskazuje na to, że pozycja ta stanie się jednym z najpopularniejszych źródeł wiedzy o poruszonym zagadnieniu. Artykuł prezentuje tezę Autora, charakteryzuje jego instrumentarium oraz umiejscawia jego studium na tle innych prac podejmujących tę problematykę na przestrzeni ostatnich kilku dekad.

Early City Commune(s) in Medieval Italy in the Light of Chris Wickham's Reflections

In his book *Sleepwalking into a New World. The Emergence of Italian City Communes in the Twelfth Century*, published in 2015, Chris Wickham took up a discussion about one of the most important problems of Italian medieval studies: the emergence of

communes in Italian cities. His text deserves to be presented not only because of Wickham's theses (which often revise current views and opinions), but also because of the research methods he has employed. In addition, there is much to suggest that the book will become one of the most popular source of knowledge about the subject. The article presents Wickham's theses, characterizes his instrumentarium, and places his study against the background of other works on the same subject published in last decades.

Translated by Grażyna Waluga

Bibliografia

- Banti Ottavio, „Civitas” e „Commune” nelle fonti italiane dei secoli XI e XII, w: *Forme di potere e struttura sociale in Italia nel Medioevo*, red. Gabriella Rossetti, Il Mulino, Bologna 1977, s. 217–232.
- Błesznowski Bartłomiej, *Strukturalizm i historia*, „Praktyka Teoretyczna” 2016, 4 (22), s. 8–15.
- Bordone Renato, *La società urbana nell'Italia comunale, secoli XI–XIV*, Loescher, Torino 1984.
- Castagnetti Andrea, *Feudalità e società comunale II*, [http://www.rm.unina.it/rm_old/biblioteca/scaffale/c.htm#Andrea Castagnetti](http://www.rm.unina.it/rm_old/biblioteca/scaffale/c.htm#Andrea%20Castagnetti).
- Castagnetti Andrea, *Feudalità e società comunale*, w: *Medioevo Mezzogiorno Mediterraneo*, t. 1, red. Gabriella Rossetti, Giovanni Vitolo, Napoli 2000, s. 205–239.
- Castagnetti Andrea, *Feudalowie a społeczeństwo komuny miejskiej*, RDSG 59, 1991, s. 67–106.
- Franceschi Franco, Iliaria Tadei, *Le città italiane nel Medioevo, XII–XIV secolo*, Il Mulino, Bologna 2012.
- „Historical Materialism” 19, 2011, 1 (cały numer).
- Jones Philip, *The Italian City-State. From Commune to Signoria*, Oxford University Press, New York 1997.
- Keller Hagen, *Adelsherrschaft und städtische Gesellschaft in Oberitalien, 9.–12. Jahrhundert*, Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, Tübingen 1979.
- Keller Hagen, *Signori e vassalli nell'Italia delle città (secoli IX–XII)*, UTET Università, Torino 1995.
- Kershaw Ian, „Working Towards the Führer”. *Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship*, „Contemporary European History” 2, 1993, 2, s. 103–118.
- La civiltà comunale italiana nella storiografia internazionale*, red. Andrea Zorzi, Firenze University Press, Firenze 2008, <http://www.oapen.org/search?identifier=343876>.
- Maire Vigueur Jean-Claude, *Cavaliers et citoyens. Guerre, conflits et société dans l'Italie communale, XIIe–XIIIe siècles*, L'École des hautes études en sciences sociales, Paris 2003.
- Maire Vigueur Jean-Claude, *L'autre Rome. Une histoire des Romains à l'époque communale (XIIe–XIVe siècle)*, Tallandier, Paris 2010.

- Maire Vigueur Jean-Claude, *Rycerze i mieszczenie. Wojna, konflikty i społeczeństwo w średniowiecznych Włoszech. XII-XIII wiek*, PWN, Warszawa 2008.
- Manikowska Halina, *Średniowieczne miasta-państwa na Półwyspie Apenińskim*, w: *Rozkwit średniowiecznej Europy*, red. Henryk Samsonowicz, Bellona, Warszawa 2001, s. 250-377.
- Menant François, *Campagnes lombardes du Moyen Âge, L'économie et la société rurales dans la région de Bergame, de Crémone et de Brescia du Xe au XIIIe siècle*, École française de Rome, Roma 1993.
- Tabacco Giovanni, *Egemonie sociali e strutture del potere nel medioevo italiano*, Einaudi, Milano 1979.
- Topolski Jerzy, *Marksizm i historia*, PIW, Warszawa 1977.
- Walczak Bartłomiej, *Antropolog jako Inny. Od pierwszych badań terenowych do wyzwania ponowoczesnej antropologii*, Scholar, Warszawa 2009.
- Waley Daniel, *The Italian City Republics*, Longman, London-New York 1988.
- Wickham Chris, *Courts and Conflict in Twelfth-Century Tuscany*, Oxford University Press, Oxford 2003.
- Wickham Chris, *Framing the Early Middle Ages*, Oxford University Press, New York 2005.
- Wickham Chris, *Medieval Rome. Stability and Crisis of a City, 900-1150*, Oxford University Press, Oxford 2013; tłum. polskie: *Rzym średniowieczny. Stabilizacja i kryzys miasta w latach 900-1150*, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2018.
- Wickham Chris, *Memories of Underdevelopment. What Has Marxism Done for Medieval History, and What Can It Still Do?*, w: *Marxist History-Writing for Twenty-First Century*, red. idem, Oxford University Press, New York-London 2007, s. 32-48.
- Wickham Chris, *Sonnambuli verso il nuovo mondo*, Viella, Roma 2017.
- Zorzi Andrea, *Lo spazio politico delle città comunali e signorili italiane. Una prima approssimazione*, w: *Spazio e mobilità nella „societas christiana” spazio, identità, alterità (secoli X-XIII)*. *Atti del Convegno Internazionale Brescia, 17-19 settembre 2015*, red. Gincarlo Andenna, Nicolangelo D'Acunto, Elisabetta Filippini, Vita e Pensiero, Milano 2017, s. 165-185.

Biogram: Anna Pomierny-Wąsińska, doktorantka w Instytucie Historii PAN w Warszawie. Zainteresowania badawcze: historia kultury i historia polityczna średniowiecznych miast włoskich; badania nad urbanistyką i przestrzenią miejską; kontakt: apomierny@gmail.com.